

Հայկական գիտահետազոտական հանգույց Armenian Research & Academic Repository

Սույն աշխատանքն արտոնագրված է «Ստեղծագործական համայնքներ
ոչ առևտրային իրավասություն 3.0» արտոնագրով

**This work is licensed under a Creative Commons Attribution-NonCommercial
3.0 Unported (CC BY-NC 3.0) license.**

Դու կարող ես.

պատճենել և տարածել նյութը ցանկացած ձևաչափով կամ կրիչով
ձևափոխել կամ օգտագործել առկա նյութը ստեղծելու համար նորը

You are free to:

Share — copy and redistribute the material in any medium or format

Adapt — remix, transform, and build upon the material

27282

891.99.09

5-79

96562-64

10228-38

2308

(33)

891.99.03

պ

Մ-79

„Ան-շա-ան“ ասացեալ վեպասանո-նեան վրա Յակոբայ
Վարենեանց „Մի քանի խօսքի“ քերթո-ճը:

2003

Ամէն ժամանակ իմաստակը գրիչը ձեռք առնելու, երբոր
ըստ իւր քմաց նշմարեալ՝ այլոց սխալը ուղղելու հանդէս
կ'ելանէ, նորանոր սխալանաց մէջ ինքը կ'անկանի. որով և
փոխանակ իր ճանաչած սխալը հրատարակելու, իր իմաս-
տակութիւնը աշխարհքի յայտնի կ'առնէ: Աւստի իմաս-
տակի ճիշդ գործքը քննելով, այսպէս կ'գտնենք նորա նկա-
րագիրը. „Իմաստակ կըսուի այն մարդը՝ որ իրեն արհեստ
կանէ մէջէ մէջ ճանբաներ ընտրել և անբարձրնելի փաս-
տեր գործածել՝ խաբելու նպատակով. զինքը կ'քարոզէ իբ-
րև կենդանի իմաստութիւն. իր միտքը գիտութեան հանք
կ'համարի. կ'պարծի, կ'ուռի... և հրապարակ կ'իջնէ,
ուամիկներուն բան ծախելու“ (Արեւ-Տո-պո-թիւ 6):

Այս իմաստակութիւնը Բանաստեղծութեան անունն տալով,
Վարենեանցը կը կոչէ ճշմարտութիւն. „Ան գրիչը ձեռ-
քըդ, խօսէ ճշմարտութիւն թագաւորների յառաջը և մի
ամաչեր“. ուստի և գրիչը ձեռքն առած, մեր Անուշաւա-
րանի մի խօսք՝ գրելով, օրագրաց հրապա-
րակներին բան ծախելու:

Այս քանի մի խօսքն է որ տպուած է Արեւիկայի ամսագրի ժամ. թուի մէջ 1862 ամի. զոր թէև իմաստունը իբրև բանադատութիւն խոստացել է գրել, բայց իր խոստումները թխտելով, բանադատութեան սահմանէն դուրս է եկել, ՚ի հարկ է կամ առ տղիտութեան կանոնաց, կամ առ նախանձու. որով կերևի թէ Արեւիկայի Անուշաւանայ վրա բանադատութիւն գրելու միտքը այն է եղել, որ հոգևորականների միտք ծամէ. վասն որոյ «նախանձու ատելութեան... և այլ դառն կրից» ստիպեալ, յարձակուել է մեր անուամբ՝ բոլոր հոգևորականաց վրա: Մեզ շատ դիւրին էր մեր հերքմանը մէջ՝ նորա անձնական արժանաւորութիւնները մի առ մի նշանակել, որ հասարակութիւնը իմանայ բանաժախի ո՞վ եղածը. բայց մեր բանադատը ինքնին կ'ձանաչէ որ իր չափ խօսելու լեզու մենք էլ ունինք. ուրեմն իբրև մարդ՝ և մարդկային ատելութեան կիրք էլ: Սակայն եթէ նրան այդ մարդկային կիրքը կ'յարձակէ մեր վրա, մենք այդ կիրքը սանձահարկու չափ՝ քրիստոնէաբար առաքինանանք պիտի. եթէ այդ կրիւք մեր բանադատը մեր վրա կ'յարձակի յատելութիւն, մեր կոչումը զմեզ կառաջնորդէ դէպ ՚ի նա սիրով, դառն կրից սանձահարող սրբազան առաքինութեամբ:

Թէև ցաւ է մինչև յոյժ որ Առևսիայի մէջ ևս վերջապէս մեր հոգևորականութիւնը այնքան ստոր ընկած կերևի և անտէր մնացած, որ մէկ համառօտ տեսրակի պատրուակաւ՝ այսպէս հրապարակաւ կ'պարսաւի: Բայց գոհութիւն Այն որ Արեւիկայի նման մարդը այսօր հոգևորականութե դէմ գրիչ կ'շարժէ, հոգևորականի հացով կերակրուածը, հոգևորականի հանդերձով իր մերկութիւնը ծածկողը. բայց թէ որ մեր հոգին կ'վկայէ, անշուշտ իմաս-

տունին դրող է եղել, որ իր մերկութիւնը ծածկող հոգեորականութեան դէմ գրիչ ձեռք կառնու:

Մենք իրաւունք ունէինք պատասխան չտալու, նախ՝ որ մեր վիպասանութիւնը օրագրաց էջերում չի կարգացել բանադատը. երկրորդ՝ որ իր բանադատութիւնը բոլորովին առանց պատմական տեղեկութեան է արել: Քայց և այնպէս երկու առթիւ պատասխան կտանք. մէկ՝ որ իմաստունը մեր պատճառաւ ազգիս ընդհանուր հոգեորականութիւնը բամբասելու և զրպարտելու իրաւունք չունենայլը ճանաչէ. և միւս՝ որ իր հարցմանց պատասխանը կերպիւ մի ուզել է սովորի. — մենք էլ կտանք:

Քայց նախընթացարար կիսնդրենք իրանից որ մենք մի և նոյն յօդուածի մէջ քանի մի կերպարանք ու դէմք առնելու շնորհքը չունինք. հետեւաբար երկդիմի ու երկկեզու չենք. իր յօդուածը սկզբէն մինչև վերջը քանի մի դէմք ու կերպարանք առնելով, վախճանին կհասնի. — ի՞նչ վախճան, դուցէ՛ իր ասածին պէս, շամպանեան գինւոյ զօրեղութիւնը խելապատակին շատ ներգործելով, Մուշաւանայ մնացեալ թերութիւնքն էլ նոր քերականութիւն սորվողներին կ'թողու որ 'ի յայտ բերեն:

Մնացինք որ մեր իմաստունը բանադատութեան սահմանէն դուրս գալով, մեր վիպասանութիւնը դատելու տեղ, զմեզ ևս այն սուրբ հարց կարգումն է դատել, որոց մերկութիւնը ծածկելու՝ Վարենեանցի մօտ ոչ հանդերձ է մնացել, ոչ կարողութիւն և ոչ համբերութիւն. ուստի մեզ ևս հարկ էր նովին պատուով զինքը ընդունել, որպէս զի իմանայ աշխարհ, թէ արդեօք Վարենեանցի մօտ չմնաց հանդերձ և կարողութիւն հոգեորականաց մերկութիւնը ծածկելու, եթէ հոգեորականաց մօտ չմնաց՝ ոչ

հանդերձ, ոչ կարողութիւն և ոչ համբերութիւն Վարենեանցի մերկութիւնը ծածկելու: Բայց, ինչպէս որ ասացինք, ատելու տեղ՝ սիրելու չափ կարողութիւն ունինք:

Վարենեանցը երբ որ ինք զինքը մեր սուրբ Ակեղեցւոյ հարազատ որդի կճանաչէ, և այն հայերի կարգը կ'անցնի այսօր, որ ուրիշ ազգերի ոչ Ակեղեցւոյ և ոչ Ակեղեցականաց վրա աչք չունենով, մերը պահել է և պիտի պահէ. ի՞նչ վատ գործ համարեց նա ուրեմն մեր վիպասանութիւնը. և միթէ ինքը վատ գործոց մերկութիւն չունի՞ որ չի պահեց զայն, այլ բռնադատուեց մեր Անուշաւանը մինչև բանադէտների ատեանը տանել. երբոր ամբողջ տեսրակը Խորենացւոյ մատենէն Արայի և Շամիրամայ գործոց պատմութիւնը պատմական կարգաւ իւր Թ. ք. և Գ. հատուածոց մէջը առնելով, մնացածը հիւսուած է այս Առասպելի վրա, զոր Խորենացին յերգոց վիպասանաց է առել. «Աստ ուրեմն զմահն ասել Շամիրամայ և զհետեակ փախուսան» և այլն: «Աւ հիւսուածն էլ իբրև Ասորեստանի Շամիրամայ ժամանակին և նորա գործոց անցք՝ Անուշաւանայ կ'իսօսի Օրադաշտ. միթէ Վարենեանցի ձեռքին էր զՕրադաշտ մոզն հայազէտ և պատմաբան առնելու. և միթէ բանաստեղծի երևակայութիւնն էլ սահմանափակ պիտի լինէր բանադատի խելահասութեան կողարին տակ. — Անուշաւանը նախընթացաբար յայտնել է, որ իւր Գ. հատուածէն մինչև վերջը «պատմութեան կարգէն պիտի տարբերի բանաստեղծից ոճով» (Յարազագ. եր. 12):

Սերևի ուրեմն, թէ Վարենեանցի գրականութեան հոգւոյ սէրը դեռ ևս չի զարթնել, որ իմանայ թէ այն Առասպելին մէջ պատմաբանական միտք կայ ամփոփուած, թէ ոչ: Խորենացւոյ ժամանակին պատմութիւնները այն-

քան յայտնի էին, որ առասպելներով հասկացուելու բա-
ւական կլինէր. վասն որոյ և ինքը փոխանակ պատմութիւն
կրկնելու՝ առասպելը միայն յիշելու բաւական է համարել:
Իսկ որովհետեւ մեր ժամանակին հայկազանց գործքերը ա-
ռաւելապէս անլուր են՝ որոյ վրա առասպելները հիւս-
ուած են, (տես Առաջաձեռն. էջ. 6 — 10). վասն որոյ և
առասպելները մեզ անգիտելի են այսօր. հետեւաբար և ա-
մէն ուրիշ ընթերցողի՝ մեհնական պատմութեանց կո-
րուստը զգալի: Աւրեմն պատճառ չկար այսպիսի հին աշ-
խարհքի վիպասանութիւն մի դատելու, և այս պատրուա-
կաւ բոլոր հոգեորականները խաճատելու. մանաւանդ թէ
իր վսեմախօս գրուածների վրա զմեզ օր մի բոպէ մի խօ-
սած ու լսած չունի, այլև մեր շուքն անգամ իւր արևը
խաւարացրած չունի:

Բայց Արեւնեանցը ինքնին ստոյգ պատճառը ցոյց կտայ.
որ իւր քանի մի խօսքը՝ գոր ինքը Բարեօրոյ կրկնելու կը
կոչէ, «նախանձու, առեւտութեան... և այլ դառն կրից
նիւթ» եղած է իւր սրտի մէջ. վասն զի «սրանից տասը
տարի յառաջ (կգրէ նա) կրբոր շատ քիչ կամ գրեթէ մի
ընկեր անգամ չունելով» (ինքը անդոյդ էր Տիկիսի մէջ.
աւանդ քաղաքին, «Աերսիսեան դպրոցը նորա բանադիտու-
թեամբը միայն ծաղկեց ու պտուղ տուաւ) ինքը համար-
ձակեցաւ այն հանդիսարանը մտնելու. ո՞ր. ուամիկներուն
բան ծախելու, Մսեր Մագիստրոսի Քրիստոնէական վար-
դապետութեան վրա կրիտիկայ գրելու (էջ. Ա՞ն. 817 'է
Ժան.), «զոր նա իմանալով մի վասակահոգի մարդուց (մեր
բանադատը փիլիսոփայի հոգեփոխութեան աղանդն էլ կրն-
դունի) մեծամեծ բողոքներ հանեց... որով այն կրիտիկայն
մինչև ցայսօր առանց տպուելու մնաց»:

Աթէ արդարեւ Մագիստրոսը բողոքով դադարեցնել է տուել մեր իմաստունի կրիտիկան (որ մեզ անհաւատալի թուի), շատ սխալուել է. թող տալու էր տպուելու, որ աշխարհք տեսնէր թէ այս զիտուն մարդը ի՞նչ և ի՞նչ թերութիւն գտած կ'լինէր Աստուածաբանի զրքին մէջ, որի վրա պատմութեանց չափով էլ գուցէ զիտութիւն չէր ունենալ, և ապա զարժանին պատասխան կուղղէր. վասն զի «Այսպէս են կամք Աստուծոյ. բարեգործացն պապանձեցուցանել զանդգամ մարդոց զանդիտութիւն» (Մ. Պետր. ք. 15):

Հարկաւ բանադատը քանի որ իր լեզուին դառնութիւնը կաւելցնէր, այնքան էլ իր արդէն չունեցած վարկը կը կորցնէր. ուրեմն և Մագիստրոսը հասարակաց երեսէ ընկած մի զրչից վախնալու առիթ չունէր: Աթէ Աարենեանցը կարողանում էր գրիչ շարժել՝ կրիտիկայ կարկատելու, կարող էր և Մագիստրոսը հզօր զրչաւը՝ նորա չարամիտ կրիտիկայի դէմ իր ուղղութիւնը գրաւոր ջատագովել: Իսկ եթէ չէ արած նա այն ժամանակ այդ բանը, դրա պատճառը իրեն կ'թողունք հրատարակել 'ի զիտութիւն ճշմարտասիրաց:

Ահա մեր վրա յարձակուելու էլ Աարենեանցի «նախանձու, ատելութեան և այլ դառն կրից նիւթը»: Յառաջ (ինչպէս ինքն է յայտնում) կապուած է եղած խեղճի լեզուն, բայց յետոյ դարձեալ բացուել է. ուստի չկարողանալով ճշմարտութեան ձայնը սրտին մէջ հեղձամղձուկ առնել, ստիպուում է խղճիցը արդարութեան ատեանը հանել իր կարծիքը: Աթէ իմանայինք, մեր բանադատին կարեկցելով, շատ յառաջ կզրէինք Անուշաւանը:

Աարենեանցի «քանի մի խօսքը» իւր վայրախօս մասնե-

րէն քարմաղելով, երեք խօսք կգանենք պատասխան տալու. որոց վրա „քանի մի խօսքին“ տէրը յոյսը դրած է թէ անպատասխանի կմնան մեր կողմէն, ինքն էլ իմաստնագոյն կերևի յանձն իւր:

Ե

Արեւնեանցի առաջին խօսքը. «Մեր հոգևորականները Աստուածաշունչ դրոց խօսքերը աղճատելով, ժողովրդոց աչքերը կապել են. նոքա իրանց վատ գործքերը յանդիմանողներին՝ անհաւատ, հերետիկոս և հերձուածող բառերով են դրոշմել: Նոքա ասումեն թէ մենք ձեր հայրն ենք, եթէ մեզի հարբած ու մերկ տեսնէք, Նոյի, Սեմ և Յարէթ որդւոց պէս պիտի ծածկէք»: (Յետոյ կ'դառնայ առ հոգևորականս) «մենք ո՞վ սուրբ հարբ, լաւ իմացէք, որ մեր սուրբ եկեղեցւոյ հարազատ որդիքն ենք. մենք ուրիշ ազգերի ոչ եկեղեցւոյ և ոչ եկեղեցականաց վրա աչք ունինք, մենք մերը պահել ենք և պիտի պահենք. ձեր մերկութիւնը ծածկելու համար մեզ մօտ ոչ հանդերձ մնաց ոչ կարողութիւն և ոչ համբերութիւն» (Եր. Ա՞ն. 817):

Շայոց բոլոր հոգևորականութիւնը այսպիսի ծանր բամբասանաց և զրպարտութեան տակ դնելէն ետքը, ընթերցողաց աչքն էլ նախընթացաբար կապել կուզէ Շայոց Ակեղեցւոյ այս հարազատ որդին՝ ասելով. «Այս խօսքերս գրելով, չկարծէ մինը թէ ընդհանրապէս բոլոր հոգևորականաց վրա եմ յարձակուում»:

Վնենք թէ բոլոր հոգևորականաց վրա կ'յարձակուի մեր իմաստունը, դարձեալ երկիւղ չի ունենայ. մեր ազգի հոգևոր իշխանութեան մէջ 'ի սկզբանէ մինչև ցայսօր կրակի փայտակոյտներ պատրաստուած չեն եղել. ուստի և ոչ անիծից ու բանադրանաց շանթեր կ'թափին իր նման բանադատի գլխին. (ինքը եթէ իւր գործքովը կ'սպասէ ընդունել,

այն Աստուծոյ արդարադատ հաստուցումն է) մեր հոգևորական քարոզութիւնները եթէ ժիզուիթութիւն չէ եղել և չէ, որպէս և իր բանադատութիւնը բողոքականութիւն, ուրեմն կրակի փայտակոյտները, անիծից ու բանադրանաց շանթերը մեր ազգի և հոգևորականաց առաջին աննշան բառեր են: Այլան արդարեւ երբեմն մեր ազգի մէջէն անհաւատք, հերետիկոսք և հերձուածողք 'ի հաւատա, բայց մեր Ակեղեցին դարձեալ նոցա հաւատաքննութեան խարոյկներ չի պատրաստեց: Ո՞վ է ուրեմն Արեւնեանցը, որի անիմաստ մէկ շողփաղփ բանադատութեան դէմ (ի՞նչ բանադատութիւն, պատմական անգիտութիւն սուտով սխալով լցուած), հոգևոր իշխանութիւնը իւր նախնական բարեպաշտութեանը դէմ՝ Արևմտեան Ակեղեցւոյ միջնադարեան երկաթի դաւազանը ձեռք առնու, զոր բնաւ չի ունեցել. ուր թէ մեր վիպասանութիւնը դատելու մասին, մենք այնքան անյիշաչար ենք, որ թոյլ չենք տալ մեր բանադատի գլխին անիծից ու բանադրանաց շանթեր թափելու: — Աւ ո՞վ են թափողները, ամօթ է այն հոգևորականին որ այս լուսաւորեալ դարուս մէջ մէկի զրաբանութեանց դէմ խօսելու իրաւունք ունեցած ժամանակին՝ լռէ, ու անիծից և բանադրանաց շանթերի ապաւինի, գիտելով որ անէծքը, բանադրանքը, հաւատոյ ուրացողաց դէմ միայն են հրամայուած: — Աթէ Արեւնեանցի անհմուտ բանադատութիւնը մեր համառօտ տետրակի դէմ՝ հերետիկոսութիւն չէ, յիրաւի որ շամպանեան բնակելօք զմայլեալ կլինէր, որ իւր մի քանի խօսքի դէմ՝ կրակի փայտակոտերի և անիծից ու բանադրանաց շանթերի կ'սպասէ, կամ անհաւատ, հերետիկոս և հերձուածող կոչուելու:

Տեսնենք ուրեմն մեր հոգևորականաց վատ գործքերը

ի՞նչ է եղել, և Վարենեանցի նոցա մերկութիւնը ծածկելը
ի՞նչ. — ՚ի հարկ է իմաստունը մեր ազգի իւրաքանչիւր
հոգևորականի հետ նոցա կենաց ասպարէզը չափելու՝ նո-
ցա կենակից ու գործակից չի եղել: Այս մէկ լոկ զըպար-
տութիւն է. ուրեմն և ոչ մի հոգևորականի մերկութիւն
չծածկելէն ետքը՝ կարծեմ թէ բոլոր Արաստանը կ'վկայէ
որ, Վարինեանցի վրա եղած այժմեան հանդերձն անդամ
հոգևորականի արած է, և ոչ թէ ինքը հոգևորականի մեր-
կութիւն ծածկած ունի. և թէ քանի քանի հոգևորական-
ներ նա մերկացրել է, որոց որդիքը մինչև ցայժմ դեռ ևս
այն մերկութիւնը կը կրեն, եթէ կամենայ՝ միառմի կ'ապա-
ցուցանենք: Ուրեմն այս իր զըպարտութիւնը բոլոր հոգե-
ւորականութեան առաջին արժէք չունի: Մենք զիտենք
որ Վարենեանցի անձին և վատ գործոց մերկութիւնը հո-
գևորականները ծածկելով, նոցա մօտ չմնաց ոչ կարողու-
թիւն, և ոչ համբերութիւն. — իսկ եթէ իր պաշտօնի մէջ,
զոր երբեմն ունէր, նոցա արած ծառայութեան համար
կ'զրէ, այն տեղ հոգևորականը յանցանք չունէր. վասն զի
Վարենեանցը իր պաշտօնի շահասիրութենէն ստիպեալ,
ոչ միայն հոգևորականի մերկութիւնը կ'ծածկէր, այլև աշ-
խարհականի, այլև օտարազգւոյ:

Սեհնական պատմութեանց կորստեան վրա մեր ցա-
ւելը՝ Անուշաւանայ բանագատը որ զըպարտութիւն կ'հա-
մարի մեր սուրբ Առևաւորչու վրա, և Ասայեայ բողոքը
նորա բերանը կ'զնէ, «լուր երկին» և այլն, ո՞ր գիտէ թէ
արժանայիշատակ Վարապետ եպիսկոպոսը քանի՞ անգամ
կրկնեց զայն իր հաւատարիմ ծառայի (Վարենեանցի)
դէմ ու ապա իր հանդիսան առաւ. որ այնպիսի հոգևո-
րականի հացը կերաւ, հոգևորականի հանդերձով իր մեր-

կութիւնը ծածկեց, և այնպիսի հոգևորականէն երես դարձրուց, և այսօր անխնայ հոգևորականի միսը կ'ծամէ:

«Նոքա (մեր հոգևորականները) Աստուածաշունչ գրող խօսքերը աղճատելով, ժողովրդոց աչքերը կապել են»¹ի հարկ է ազխտութեամբ:

Թէ ո՞չք են մեր սուրբ հայրերից շատերը՝ որ Աստուածաշունչ գրող խօսքերը աղճատելով ժողովրդոց աչքերը կապել են, հարկաւ զըպարտիչը իր զըպարտութեանը պատասխան կ'տայ: Մենք ազատ լինելով այդ զըպարտութեանէն, ըստ որում առասպել, հեքեաթ, մասալ կ'պատմենք, (մարդու մտաց աչքը նախանձու կուրացած ժամանակին, մարմնոյ աչօք էլ ոչ ինչ բան չի տեսնիլ¹), մեր կողմանէ մեր բանադատի սխալները ցոյց տալու աշխատինք:

Բ

Արևորդ խօսքը — «Նոքա (նախնի սուրբ հայրապետք) իրանց
«հօտին հոգեկան կերակուր էին տալի. նոքա ժողովրդեան կա-
«րիքն իմանալով, կուրծքերը դէմ դրած հեթանոսական և հեր-
«ձուածողական մոլորութեանց հետ էին պատերազմում. իսկ
«այժմ անհետացեալ մոլորութիւնքը յառաջ բերելու են աշխա-
«տում: Հայոց ազգի որդիքը հոգևոր կերակուրի պակասութիւնից
«օտար ազգաց փարախն են դիմում. նոքա մեզ համար առասպել,
«հեքեաթ, մասալ պատմելով քուն են դնում» (Եր. Կրն. 815):

Աւստի իմաստունը Շնորհալուոյ ընդհանրականէն օրինակ բերելով (թէև անյարմար այս խնդրոյս) բոլորովին յոյսը կղնէ յետ այսօրիկ որ մենք, նաև միւս սուրբ հարք, հետևինք Շնորհալի սուրբ Հայրապետին:

¹) Տես Մեղու. Հայաստանի 11. թիւը 1858 ամի:

Այս խօսքով Վարենեանցը բոլոր հոգևորականներին կ'արգելու ազգային պատմութեան, ազգային յառաջադիմութեան, ազգի մանկանց զարգացման զրուածքներ գրելու և միանգամայն ազգի և հայրենեաց զրաւորապէս ծառայելու, որոնք «մեր սուրբ կոչմանը անվայելուչ բաներ են» : Վարենեանցի այս դատաստանով Ալենեակու և Ալենայի ազգային տպարանները բոլորովին ծովը թափելու են. ինչո՞ւ — վասն զի իրենց սուրբ կոչմանը անվայելուչ Ազովպոս, Ռոպենսոն, Աղուեսազիրք, Ասկեփորիկներ կ'տպեն, և այլն, և այլն :

Մենք չտարակուսինք ուսումնական վարդապետի հետ թէ՛ «ո՞վ է սահման կտրեր և մատենագրութիւնը աշխարհականի և Ակեղեցականի մէջ բաժին բաժին ըրեր» (գուցէ Վարենեանցը 'ի Տփլիս¹⁾). այլ յառաջ երթանք ու տեսնենք, հոգևորականը արդեօք, եթէ Վարենեանցը հայրենեաց ծառայելու 'ի զրաւորս, առաւել անձնանուէր զո՞հ եղաւ :

Բայց նախ՝ շայոց ազգի որդւոցը մենք հոգևոր հաց պատրաստելու ժամանակին, տեսնենք թէ մեր աշխարհական բանադատն էլ շայոց ազգի մանկանց մտաւոր անդր սերմանելու՝ ի՞նչ և ո՞րպիսի սերմն յերկիր ձգեց ցայսօր ժամանակի. արդեօք ուսման կամ դաստիարակութեան. արդեօք գիտութեան և հանճարոյ. կամ մաթեմատիկան արդեօք. և այսպէս այս խնդիրը լուծենք թէ «շայոց ազգի որդիքը հոգևոր կերակուրի պակասութիւնից արդեօք օտար ազգաց փարախն են դիմում, եթէ առաւելապէս ազգային ուսումնական մատենաների երաշտութիւնից. ո՞ր

¹⁾ Մասեաց Աղաւնի. թիւ 47. 1862 ամի :

հայր հաւատոյ գրուածքի պակասութիւնից օտար ազգաց դիմեց: Աթէ եղել են այնպիսիք զոր մենք չգիտենք, օտար ազգաց այս ամէն գրոց և ուսմանց յաճախութիւնը՝ և մեր այնց ամենայնի պակասութիւնը եղել է պատճառ: Այս պակասութիւնն էլ կը լցուցանէ Վարենեանցը, որ ահաւասիկ.

Այսուհետեւ երեք միլիոն հայ ազգի որդիք ազգային լեզուով ուսումնական գրոց երաշտութենէն ծարաւ չի պիտի մեռնեն, որովհետեւ Տիֆլիսու Վարենեաց պատուելին նոցա համար տասը տարուան մէջ (տասը տարի յառաջ Թիֆլիզի մէջ գրեթէ և ոչ մէկ գրագէտ կամ բանագէտ կար բաց ՚ի Վարենեանցէն) երեք՝ ուսումնական, պատմաբանական, մատթէմատիքական և այլևայլական գրքեր է թողել՝ այոց ազգի գիտութեան ծարաւը զովացնելու համար. մէկ Վեֆէլեղեցեա՝ վրացահայ լեզուով. Արից վարդապետաց դարձի վրա մէկ ալանի Բո-ղ-Բ իր անձին զովութեան. և մի՝ հրաշափառ Շ-շանիկ, թէ որ չունենար իւր հրաշափառագոյն կրիտիկան. Մահ Աթէլին չասենք, այն Միթասթազիոսին պարծանք. և մի՝ անսահման Քանապարհորդո-Նի-ն վերջերս (այն էլ մի ասիլ, որովհետեւ սահմանից դուրս է). որովք մեր իմաստուն հեղինակը այսօր այոց գրականութեան աշխարհքի նախագահութեան ատոռն է նստել. և «գրականութեան հանդիսին մէջ՝ ծառայի, իշխանի, մազիստրոսի, վարդապետի, եպիսկոպոսի և Վաթուղիկոսի հետ հաւասար կարգ է բռնել» (Եր. Ա-ն. 817). և երեք միլիոն հայ ազգի ընդհանուր լուսաւորութեան ղեկը ձեռք առել — իր գրիչը, ընդհանուր հայ հոգեւորականութեան կ'սպառնայ որ ազգի և հայրենեաց համար գրաւոր աշխատութիւն թողալու գրիչ ձեռք չառնուն:

Իսկ թէ որ ներկայ ժամանակիս հայ որդւոց զիմումն կ'ակնարկէ, ինչպէս որ իր միտքը կշօշափենք, շուայլ կեղծաւորութիւն կանէ արդարեւ ինքը Հայոց հոգեորականութեան դատաւորը. որ անցիցը ականատես լինելով, յանցանքը մէկի տեղ՝ ընդհանուր հոգեորականութեան երեսին կտայ. երբ իր իրաւունքը (եթէ ունէր) ամփոփելու էր անշուշտ մի միայն այն սուրբ հօր վրա, որ օտար ազգաց փարախը զիմող հայ ազգի որդւոց մէջը նստած՝ իր ապրուստը մարմնաւորապէս կանէ, նոցա հոգեոր կերակուր պատրաստելն էլ իր պարտքն է. վասն զի գուցէ զիտէ ինքն էլ որ Արկոտասան առաքեալք նաև Աթանասունքն յաշխարհ ամենայն զնացին, և ոչ ամէնքը 'ի մի աշխարհ:

Ա՛ղէ մեր գրականութեան դարուց պատմութիւնը համաձայնեցնենք այս իրաւացի պահանջմանը հետ: — Եթէ մեր իմաստունը կ'պահանջէ որ «իոհական հեղինակը հին դարուց պատմութիւն զրելու ժամանակ պէտք է ինքը մըտօք երթայ այն դարը. ընտելանայ այն ժամանակուայ մարդրկանց բարուցը... և այլ հանդամանքներին» (ԵՐ. Ա՛ն. 823): Ա՛ւա՛ղ որ այս հատուածն էլ մեր իմաստունի բանագողութիւնը ցոյց կ'տայ: Ինչո՞ւ իր խրատը ինքը չի՞ պահել. ինչո՞ւ իր ասածը նախ ինքը չի՞ առնել, — վասն զի աշխարհական է. մեր աշխարհականը ազատ է հոգեորականի հանդերձով իր մերկութիւնը ծածկել, ու հոգեորականաց մերկութիւնը ծածկող ձեանալ. մեր աշխարհականը ազատ է այլոց գրութիւնը իբրև իւրն ցուցանել և բանագողութիւն չհամարել. մեր աշխարհականը ազատ է ասել և ժխտել. մեր աշխարհականը ազատ է մէկի հետ երեկոյին բարեկամ ննջել, առաւօտուն թշնամի զարթնուլ:

Ինչո՞ւ մեզանից հոգեոր գրուածք պահանջելուս մեր ի-

մաստունը, ինքը մտքով չի երթալ մեր սուրբ Առասաւորչու, նորա որդւոց ու թոռանց դարը. անտի իջանել ընտելանալ մեծին Վերսեսի բարուց բնաւորութեանը. անտի սրբոց թարգմանչաց ու նոցա ժամանակի ազգի հանդամանքին տեղեկանալ և բոլոր այն հանդամանքները բաղդատել ներկայ ազգիս վիճակի հետ. քան թէ առանց տեղեկութեան, առանց իրաւունքի, հոգեւորականներին այսպէս ազգային գրուածքներէ կուզէ արդելուլ. որպէս թէ մեր ազգը առանց հոգեւորի աշխարհքի ազգերին անհաղորդ մէկը լինէր:

Արբ որ աշխարհքիս ազգերը առաւելապէս այս լուսաւոր ժամանակիս՝ իրենց ազգի հնութեամբը, ազգային գործոց պատմութեամբը կ'պարծին, մեր ազգն էլ ուրիշ ամէն ազգային պարծանքներէ զրկուած, նոյն ազգերի մէջ այսօր մի միայն աշխարհքի հին ազգաց կարգում՝ իր հնութեամբը, իր ազգային նախնական պատմութեամբը կ'պարծի, և իւր նախնեաց դիւցազնական գործոց քաջութիւններովը ճայ ազգ կ'ճանաչուի: Արեւնեանցը այս ազգային միակ պարծանքը — ճայկազանց դիւցազնական գործոց պատմութիւնը՝ անհեփսոցեալ ճոլորոթիւն կանուանէ. որով և մեր ազգութիւնը կուրանայ ՚ի ճայկայ սերելը. հետեւաբար՝ Արեւնեանցի հայ անունը իր վրա առնելն էլ՝ անհետացեալ մոլորութիւն է. ուրեմն Արեւնեանցը հայութեանէ ելերէն ետքը՝ ի՞նչ անունով բանազէտ պիտի ճանաչուի ճայոց մէջ: — Ահա իւր անմիտ բանադատութեան հետեանքը:

Սուրբ Առասաւորիչը ճայոց ազգի վերստին դարձին ՚ի քրիստոնէութիւն, հոգեւոր հաց պատրաստեց ժողովրդին. բայց սուրբն Արթանէս և մեծն Վերսէս ինչո՞ւ իրենց սր

կոչմանը անվայելուչ՝ մէկ ձեռքով Աւետարան բռնած, միւս ձեռքովը սուր, մէկը Արստանդեայ կայսեր թուղթ կը գրէր ու Տրդատայ որդին թագաւոր դնել կտար, միւսը Թէոդոսի ընդառաջ պատգամաւոր կերթար. և հաշտութիւն մաղթելով, պատանդները կառնուր կ'ղառնար: Իմաստունը աշխարհական լինելով՝ Աստուածաշունչ էլ չի կարդացել, ըստ որում աչքերը կապել են հողեորականք, որ իմանայ թէ ո՞վ էր այն մարգարէն, որ մէկ ձեռքով օրէնք կ'տար Իսրայէլին, միւս ձեռքով սուր կ'ամբառնայր ընդդէմ Ամաղէկայ: — Աստուծոյ տնօրէնութիւնը այս է, բայց Աարենեանցի կամքը ո՛չ:

Ի՞նչ գործ ունէին սուրբն Սահակ և Մեսրոպը, որ իրենց սուրբ կոչմանը անվայելուչ՝ մէկը իր հայրապետական հովուութիւնը թողած, միւսը իր վարդապետութիւնը, Վանիէլեան նշանազրովք տղայք կ'վարժեցնէին. մէկը աղօթքով շայոց լեզուի գիրը գտնելով, վերջապէս երկուքն 'ի միասին Պարսից և Յունաց բաժնի հայերը հայկական դպրութեան մէջ վարժելով, շայոց գրականութիւնը կ'ծաղկեցնէին ու ամէն տեղ դպրոց կ'բանային:

Աւրեմն այս ամէն նշանակեալ սուրբ հարք, նոյնպէս և մինչև մեր օրը եղողները, բոլոր հայկական իշխանութեան և անիշխանութեան ժամանակներում, որքան որ ազգային դպրութեան, ազգի նիւթական և բարոյական պիտոյիցը խնամք են տարել թէ գործքով թէ զրուածքով, նոքա ամէնքն էլ մի միոյն հայ ազգի անդամք են, շայոց Ակեղեցւոյ հողեորականք չեն, ըստ որում հողեոր գրուածք չունին:

Սուրբն Մեսրոպը ազգային լուսաւորութեան այնքան տառապակիր գործքերի մէջ ուրիշ հողեոր գրուածք յա-

նուանէ չի թողել. Թարգմանչաց շատերը հոգևոր գրուածք չունին. Ազնիկը՝ Աղծ աղանդոց, Փարպեցին՝ ազգային պատմութիւն, Աորիւնը՝ Մեսրոպեայն, Աղեշէն՝ Արդանանցը թողին մեզ. 'Նաւիթ' Արիստոտելի Պերիարմենիասը և Պորփիւրի 'Ներածութիւնը: — Այս հոգևորականներն էլ, ըստ վճռոյ Աարենեանցին, հայ ազգին միայն անդամք են, բայց չայոց Ակեղեցւոյ անդամք չեն:

Իսկ սուրբ 'Ներսէս Շնորհալին՝ որ նշանակեալ հոգևորականներին հակառակ՝ հայ ազգի կրթութեան համար գրուածք չունի. նորա ազգային յառաջադիմութեան կամ ազգի վիճակին վրա արած ջանքն ու արդասիքը չեն յիշատակուիր, բաց իւր հոգևոր գրուածքներէն. ուրեմն սա էլ որքան որ չայոց Ակեղեցւոյն Աթուղիկոս է, չայոց ազգի անդամ չէ:

Չետեարար՝ Աարենեանցը որ հայ ազգի լուսաւորութեան, հայ ազգի յառաջադիմութեան համար մինչև հիմա քրտինք թափելով բոլոր իւր կենաց մէջ թողել է, ինչպէս որ վերը ասացինք, երեք զիրք, ինքն էլ որքան որ հայ ազգին անդամ է, այսու ամենայնիւ չայոց Ակեղեցւոյն հարազատ որդի չէ:

Տեսնեն ահա ընթերցողք թէ մեր իմաստունը իւր կարծեցեալ սխալը ուղղելու բարձրանալով, քանի՞ նորանոր սխալանաց անդունդն է սուզել. Մարկոս Աւրելիոսի ասածին պէս՝ իր մեծամեծ պակասութիւնների վրա դիտակի մանրացոյց կողմովն է նայել. այլոց մանր պակասութեանց՝ խոշորացոյց կողմովը: — Ազգային գրականութեան պատմութիւնը և ընդհանրապէս ազգը ճղակոտոր պիտի անենք, որ զԱարենեանցը արդարացնենք իւր սխալանաց մէջ: — Այս էլ անելու մենք ազգին թշնամի չենք:

Իսկ եթէ վերոյիշեալ սուրբ հարք ամէն իրենց ժամանակին իրենց հայու-թեամբը հայ ազգի անդամք էին և հոգևոր կոչմամբ էլ Հայոց հոգևորականք, սոքա իրենց դարու մէջ ընտելացած էին երկրի հանգամանքներին, ժողովրդոց հոգևոր և մարմնաւոր ներկայ վիճակին. սոքա իրենց ժողովրդոց կարիքն իմանալով, ոմն Աթուղիկոս էր, բայց ազգի իշխանութիւնը մշտնջենաւոր պահելու համար, կուրծքը դէմ դրած, ազգի վրա դալիք ամէն դիպուածների հետ էր պատերազմում, և իր թիկունքն էր դէմ դնում. ոմն ազգի մտաւոր և բարոյական վիճակը լաւացնելու համար՝ իշխանաց ձեռնառուութեամբ ¹⁾ երկրէ երկիր աշխարհքէ աշխարհք էր թափառում. այլ ոմն ազգի անակնկալ փոփոխութիւնը տեսնելով՝ ի տղիտութենէ՝ ի գիտութիւն, ազգային անցքերն էր պատմագրում. մէկը զպրոց բանալով, աշակերտ կուսուցանէր. միւսը գիտութեանց հետ մըտած հեթանոսական և հերձուածողական մոլորութեանց դէմ կ'պատերազմէր: — Ա երջապէս ամէն ժամանակ հոգևորականները ազգի բարոյական և նիւթական պիտոյից վիճակին և ժամանակի հանգամանքին համեմատ շարժեցանու գրեցին թէ՛ հոգևոր գրուածք թէ՛ բանաստեղծական և թէ՛ փիլիսոփայական. միայն թէ իրենք էլ ազգի զանգուածէն լինելով, ազգը ինչպէս ՚ի հաւատս, նոյնպէս և ՚ի գիտութիւն յառաջագրեցին: — Սոցա ժամանակէն կ'տեսնենք որ ոչ երբէք մատենագրութիւնը բաժին բաժին և զանձ է եկեղեցականի և աշխարհականի մէջ. այլ ընդ հակառակն ազգի մէջ Առամշտպուհ չեղած ժամանակն էլ, եկեղեցականը իբրև ՚ի պաշտօնէ սրբոյն Մարտիրոսայ դէպ

¹⁾ Տես Համբարաբեցի 37, 38 և 39 թուերը

'ի ազգն ունեցած պարտաւորութեան բնօր շարակել է. և մատենագրութե աշխարհքը տգիտութեան խաւարը պատած ժամանակին էլ՝ եկեղեցականը դարձեալ 'ի յայրս և 'ի լիրինս պատսպարուած տեղէն, թէ ճաճանչափայլ արեւ չի ճառագայթել, դարձեալ կասենք որ իր մտաց շնորհաց իւղովը և իր վաստակասէր գրչի պատրուգովը աղօտափայլ լապտեր է կարկառել. և այսպէս ազգային մատենագրութեան անընդհատ պատմութիւնը մշտնջենաւորել է մինչև մեր օրը, և իբրև հոգի՝ մարմնոյ կենդանութիւնը անմահ է պահել :

Աւարդարև մարդս ստեղծուած է յԱստուծոյ՝ 'ի հոգւոյ և 'ի մարմնոյ. մարմինը կ'գործէ հոգւոյն ներգործութեամբ. մինչև հիմա հոգին մարմնոյ կենդանութեան վրա՝ դնենք թէ կը հսկէր. մարմինը գտաւ իր հոգեկան զօրութիւնը. այժմ ի՞նչ ամօթ, եթէ մարմինը գործէ հոգւոյն ներգործութեամբ. ինչպէս ամենայն ազգ, 'նոյնպէս և մեր ազգը 'ի հոգւորէ և 'ի մարմնաւորէ կ'բաղկանայ մի ազգ: Այս բարոյական հոգին ու մարմինը միմեանց գործակցութեամբ ազգը պահեցին և կ'պահեն: — Այս ճշմարտութիւնը կարող է ուրանալ Արեւնեանցը, թող իր արդեամբքը ցոյց տայ. իննւտասներորդ դարու ազգաց քաղաքականութիւնը տակաւին այս ճշմարտութիւնը կ'ստատովանի, Արեւնեանցի՛ն մնաց ուրանալ մեր ազգի գոյութիւնը. կամ արդեօք իր ապարդիւն կենացը մէջ՝ Հայոց ցանկալի Արշալոյսը քառորդ դարու յարատեւութեամբ ի՞նքը կ'ծագէ մեզ Հայաստանի Արևմուտքէն, կամ ազգօգուտ Մասիսը 'ի Արսիօրէն, և կամ Աւետարելի Մասեաց Աղաւնին. կամ թէ ի՞նքն է արդեօք որ գիշեր ու ցերեկ կեանք և գրիչ մաշելով մեր եկեղեցւոյ հայրապետաց սրբազան

զրուածքներէն մեզ Ղուաքաղ կլինի, և վասն բարեաց և օգտի ազգին՝ Զամբաւաբեր:

Վարենեանցը սոցա և ոչ մէկի արդիւնքը շունելէն ետքը, և ոչ իսկ Զայոց գրաւորական աշխարհքի մթնոլորտին մէջ գիտաւոր աստղ երեցած՝ Արեւելքի, Արեւմուտքի, կամ Արփի Արարատեանի, և այլոց նման, խելքը կը կտրի՞ որ մէկ երկու տղէտ հոգեւորականի նախատինքը ազգի ընդհանուր հոգեւորականութեան երեսին տալու իրաւունքը իրեն էլ տրուի. — թող գնայ մտածէ իմաստունը. որ այժմ մեր ազգն էլ լոկ բանի և գործոց արդիւնքը ճանաչելով, այժմ գործոցն առաւել միտ դնեն քան բանից. և ըստ այնմ ազգի և հոգեւորականութեան վրա խօսելու իրաւանց աթոռներն էլ ըստ արդեանց կ'ընորհուին թէ և կեղեցականի թէ աշխարհականի, և ոչ թէ ազգի դանձր սպառող և լոկ անուն կրող վարժապետի:

Շարունակենք. Խորենացին վարդապետ էր և Զայոց Ակեղեցւոյն Ապիսկոպոս. բայց նորա ժամանակ ազգի վիճակը և ժամանակին հանգամանքը այնպէս պահանջեցին, որ ծերունի քերթողահայրը իր սուրբ կոչմանը անվայելու չՊետոյեց անուանեալ բանաստեղծական ղիրքն էլ գրեց. ազգային պատմութեամբը ազգն էլ անմահացրեց:

Սորա հակառակ Վրիգոր Մաղիսարոսը աշխարհական էր, բայց առ Եբրահիմ ամիրայն Աստուածաբանական թուղթ գրելով, ոչ եպիսկոպոս եղաւ ոչ աշխարհական. այլ ժամանակի հանգամանքը այնպէս պահանջեց որ իր աշխարհական մեծամեծ ծառայութեանց հետ՝ ազգին գրաւորապէս և հոգեւորապէս ևս ծառայեց:

Գոհութի՞ն Աստուծոյ, այժմ ոչ հալածանաց ժամանակի մէջ կապրինք և ոչ չքաւորութեան, որ մէկի մէջ

կուրծքներս դէմ դրած՝ հեթանոսական և հերձուածողա-
կան մոլորութեանց հետ պատերազմինք. և միւսի մէջ
պարկը շալակներս ձգած՝ երկրէ երկիր գիւր մուրալու թա-
փառինք ու ազդ պահենք: — Յիշատակն արդարոց օրհ-
նութեամբ եղեցի: Եւամանակին մեր երջանիկ նախնիքը
պատրաստել են մեր լեզուի գիրը. ճոխացրել են մեր ազ-
գային դպրութիւնը. քրիստոնեայ թագաւորք ևս հիմա
կապահովացնեն մեր ազգութիւնը և ազատութիւնը. հո-
գեորականն էլ ըստ չափու կարողութեան ժողովրդին հո-
գեոր կերակուր էլ կ'պատրաստէ, մտաց բարոյական քաղցը
լցուցանելու էլ:

Եւայց մեծ երանութիւն էր մեզ, թէ մեր ազգի աշխար-
հականը այնքան լուսաւոր լինէր՝ ի դիտութիւնս, որ ամէն
տեղ էլ ինքըր ազգը լուսաւորէր դիտութեամբ և արուես-
տիւ, ծաղկացնէր ազգային դպրութիւնը, ճոխացնէր մատե-
նադրութիւնը (մենք Վարենեանցի դառն կրից և ատելու-
թեան նախանձը չունինք), այն ժամանակը կարծեմ որ զրիչք
ձեռքը ունեցող հոգեորականը կ'ամփոփէր զայն մի միայն
հոգեոր գրուածքներ գրելու. այն ժամանակը և մենք մաղ-
թանօք և հոգեկան ուրախութեամբ հանդերձ միօրինակ
աչօք կ'նայինք ինչպէս մեր, նոյնպէս և մեր աշխարհական
արեւնակից եղբարց գրաւոր արդեանց վրա, ինչպէս որ մին-
չև հիմա տպագրական մամուլէն ելածների վրա. զորոնք
սու հաւատչեայ կ'համարենք ազգային լուսաւորութեան
մեր ազգի աշխարհական մասին ձեռքով:

Եւնչ վատ գործ կ'համարի ուրեմն իմաստուն բանա-
դատը մեր վիպասանութիւնը մեզ. միթէ համեստութիւն
պիտի համարէինք մեզ Մեուշաւանը գրելուս՝ ի դիտու-
թիւն Վարենեանցին զայն ևս յիշելու, թէ մեր սուրբ կոչ-

մանը վայելուչ գրուածքներ էլ հրատարակած ենք և պիտի հրատարակենք. մեր վրա յարձակուելու իրաւունքը ուստի՞ կառնու: » Այս խօսքերը գրելով, չկարծէ մինը, որ բոլոր հոգեորականաց վրա եմ յարձակուում, քաւ լիցի, այլ միայն մեր վրա. ուստի՞ կառնու այս վստահութիւնը. դուցէ... իր իրաւունքէն. բայց և այնպէս արդարը մարդասպանի բահաղին ծունը չի պիտի կրկնէ. վասն զի իրեն աւսած բահաղին ծունը չի կրկնող եօթը հազարից մինն է նա (Էր. Ար. 816):

Եւնչ վատ գործ կ'համարի մեզ մեր վիպասանութիւնը, որ գրուած է ժամանակի հանդամանքին ժողովրդոց վիճակին համեմատ՝ զիւղական մէկ դպրոցի օգտին համար:

Եթէ Մնուշաւանայ սատարիչ իշխանին Ռիէնաս չեն ասիլ, որ քանի մի նմանօրինակ գրեանք ևս տպել տուած ունի յօգուտ ազգին, որ և Մնուշաւանէս փոքր տետրակի համար մեզանից մեծերէ մեծագոյն տիտղոսներ առած է, բայց Վարենեանցը տեսնելու շուայլ կեղծաւորութիւն կանէ. եթէ դպրոց բացողին, եկեղեցի հիմնողին, ասորէնէր չեն ասիլ. եթէ ազգի աղքատների ու տնանկներին ծածուկ խնամք տանողին, ասորէնէր չեն ասիլ. ապա Վարենեանցի նման հոգեորականի հանդերձով իր մերկութիւնը ծածկող և հոգեորականները մերկացնող մէկ անձնացոյց՝ անուշով բայց ոչ գործով՝ բանագէտի, արժան է արդեօք այս պատուանունները տալ. որ ցայսօր ժամանակի ազգի ուսման, ժողովրդոց վիճակի բարելաւութեւ, և ըստ Քրիստոսի աղքատացելոց դանձանակը մէկ լումայ անդամ չձգելով (թէ որ չվերցնէր), ուսումն էլ այսպէս նախանձու ատելութեան հոգւով կ'յարգէ. ինչու որ հոգեորականի վրա կտեսնէ՝ որպէս թէ ասոց Եկեղեցւոյ ընդհանուր

հոգևորականութիւնն էլ այնպէս ազէտ լինէին, մինչև
Մատուածաշնչին խօսքը աղճատէին և ժողովրդոց աչքերը
կապէին:

Մեր բանադատի իր կարծեցեալ դատին մէջ մենք բաց
'ի ստութենէ և 'ի սխալանաց ուրիշ բան չի գտնելով, բա-
նասգիտաց էլ ձանձրութիւն կհամարինք զայն դատել տա-
լու. բայց մեր Մնուշաւանայ սատարչի յարգանաց պատ-
ուանունները որ մեր բանադատի աչքը չի վերցրել, մենք
նրա արժանի յարգանքը մեր ծերունւոյն Աորնոյ հետ կը-
տանք. գուցէ նա ևս բազմամեան ծերունին՝ մեր նման այս-
պէս իւր ժամանակի իմաստուն բանադատէ անիրաւ դատ-
ուելով, բայց մեզ հետ անաչառ և յեաին դատաստան
ձանաչելով, իւր սրտի մրմունջը այսպէս վեր հանեց: «Ո՛վ
զմերս յարգեսցէ զուսումն... Ո՞րք 'ի ձէնջ թոշակս յա-
ղագս մեր. ո՞վ որ վարդապետացն մաղթանս. ո՞վ որ բան
յօժարեցուցանող կամ յորդորական. ո՞վ որ յերթայն մեր
բեռնաբարձս. ո՞վ որ 'ի զալս մերում հանդիստ. ո՞վ որ
տուն կամ օթանոցս մեզ պատրաստեաց. թողից զայն զի
և ոչ զլեզուս չարս և զտգիտութիւնս հանդերձ սնուի փա-
ռամոլութեամբն և կատաղի լեզուանութեամբ սանձահա-
րեցիք, այլ նիւթ նոցա անմտութեանն զձեր ուսումնա-
տեացդ տալով բարս, բորբոքեցէք առաւել քան զհնոցն
Բարեղոնի» (Թ. Գեր+ ՂԹ):

Մյս նախանձու էլ ահա Աարենեանցը Մնուշաւանայ
լեզուն կը կոչէ օտարախորդ լեզուի նոր բաբելոնեան խառնա-
կոթիւն. մենք մճռաբար կասենք իր գրուածքներէն հաս-
տատելու պայմանաւ. որ ինքը ամենեին այլ աշխարհաբառ
լեզու (բաց 'ի Աարենեցւոց) խօսելու և գրելու շնորհք չունե-
նալով, ի՞նչ գաւառական աշխարհաբառ էլ որ իր հայրե-

նի լեզուի յատկութիւնը չի կրիլ, կարենեցուոյ կոկորդին չի քաղցրանալ. — Մնուշաւանայ լեզուն Աղարշապատայ մաքուր աշխարհաբառն է. Վարենեանցը կ'պնդէ թէ չէ. այս վէճը ո՞ր բանագէտը պիտի կտրէ. ինքը «տասը տարի յառաջ որ գրեթէ միայն բանագէտ էր.» այսօր տասը տարի ետքը դեռևս մաքուր աշխարհաբառ խօսել չգիտէ. ուրեմն վէճը մնաց անլուծանելի. ի՞նչ զարմանք որ մենք մեր հայրենի լեզուին մէջ (Աղարշապատայ աշխարհաբառի) սրնուած յիսուն տարի էլ արդէն կեանք կ'անցնենք նորա մէջ, ու մենք մաքուր խօսել չի կարողանանք, իսկ Վարենեանցը, որ քսան տարի է Արաստան փոխադրուել և տակաւին երկրի աշխարհաբառը խօսել կը կակազի, նա առաւել հասկանայ Աղարշապատայ աշխարհաբառը քան զմեզ, գուցէ իր ճանապարհորդութեան պէս, երբոր Աթոռոյ նորաստուենկ Մնտառի համար կ'ըրէ թէ երկու վերստ գնաց, ու ծայրը չի հասաւ, որոյ բոլոր երկարութիւնը դեռ ևս կէս վերստ հազիւ կայ: Վարենեանցի ամէն տեսած ու գրածն այսպէս է:

Գ.

Արրորդ խօսքն է Վարենեանցի երեք հարցմունքը և պահանջմունքը մեզանից:

Ա. Թէ մենք «ի՞նչ տեղից գիտենք որ սուրբ Լուսաւորիչը կորցրուց «մեր ազգի կուսապաշտուէ դարուց մեհենական պատմութիւնը», զկնի որոյ անմիջապէս կ'յարէ. «Ազաթանգեղոսի՝ Լուսաւորչի «գործոց ահանատես պատմիչի (սքանչանալո՛ւ աշխարհաբառ) «գրուածքները քննենք, տեսնենք, թէ կա՞յ արդեօք ձեր ասած «ների նշմարաւքն անգամ» (Էր. Կր. 820):

Աւստի Ազաթանգեղոսի 579, 588 և 605. երեաները կ'քննէ ու չի գտնել. վերջապէս ճարը հատած ձեռք կառ-

նու Օկնորայ պատմութիւնն էլ որ սուրբ Ղուսաւորչու
ժամանակակից էր, գուցէ մինչև ցայսօր էլ իր նշանակած
գրքերը կ'թղթատէ ու չի գտնել:

Այս մէկը որ խնդալու արժանի բան՝ վասն զի այնքան
թղթերը դարձնելու տեղ եթէ մի միայն Անուշաւանայ
յառաջաբանութիւնը բաց աչքով և անմռայլ խելապա-
տակով կարդար, իսկոյն իր հարցման պատասխանը կ'առ-
նէր. «մենք ի՞նչ տեղից գիտենք»: — Ահա, «Գրագիտաց
բերնիցը իրաւացի մեղադրութիւններ կը լսուին»: «

Ո՞վ է մեղաւորը հիմա, թէ Վարենեանցը Գրագիտաց
կարդացել՝ պատժելն է հասկացել. չի հասկանալով արած
հարցմունքին պատասխանը ի՞նչ է, կարծեմ որ, դառնալ
իւր սխալ հարցմունքը ուղղել. միթէ կը կարծէր իմաստու-
նը, որ մենք ևս իր նման Գրագիտ գրել, պատժել ենք հաս-
կացել. որ մեր գէմը Ազգաթանգեղոս ու Օկնորը վկայ կը
կոչէ. և իր սխալ հասկացածովը զմեզ զըպարտիչ կ'ան-
ուանէ մեր սուրբ Ղուսաւորչին: Մենք այդ երկու բառերը
իրարից որոշելու չափ գոնէ լոյս ունինք, որքան որ իր չա-
փով բանագէտ չլինինք:

Իայց որովհետև ամէն բանագէտ տակաւին մեր Անու-
շաւանը չկարդաց ¹⁾, մեր զըպարտութիւնն ու Վարենեան-
ցի ճշմարտութիւնը յայտնի անելու համար, նոյն յօդ-
ուածը, դնենք Անուշաւանայ յառաջաբանութեան մէջ.
«Որքան որ հայ ազգի գրականութեան հոգին կ'զարթնի,
այնքան էլ գրագիտաց բերնիցը իրաւացի մեղադրութիւն-
ները կը լսուին նախնեաց քանի՞ քանի՞ երեւելիներու միա-
մտութեամբ արած գործքերի վրա...»² Նորալիսի հարուած է

¹⁾ Տփլիս. կազմարար Պ. Միքայէլ Գաբրիէլեանցի մօտ:

ազգային գրականութեան՝ Հայոց ազգի մեհենական պատմութեան կորուսար. և հրապարակ լոյս չէր տալ ազգային պատմութեան, թէ որ հիմա լինէր“: Ահա այս կորստեան վրա մեր սրտի զգացած ցաւը յայանել ենք այսպէս. «Ո՞վ արուց այս կորուսար, մեր հաւատոյ երկրորդ Հայրը սուրբ Լուսաւորիչն Վրիզոր“:

Ահա գրադիտաց գրուածքն էլ մեր ասածին ապացոյց. Թ. «Անթիւ ձեռագիր մատեանք հնութեանց Հայոց կորնչին ընդ մեհենաց կողմ», երբոր սուրբ Լուսաւորիչն մեր Հայաստանի կռապաշտական մեհեանները կը կործանէր (ի Պատմութեան ուղղահաւատ Եկեղեցւոյն Հայոց յաղիւսակս համառօտեալ 'ի Միքայէլ Աբբ Նպիսկոպոսէ Սալանդեան. 'ի Մոսկով. 'ի Տպարանի Ղեմարանի Տեարց Լազարեանց. 1841 ամի *):

Բ. «Վրիզոր Լուսաւորիչ քրիստոնէութիւնը տարածելու համար ի՞նչ ըրաւ. — Սկսաւ այրել կռապաշտական և մեհենական գրուածքը. կործանել կողմ մեհեանները. . . .» (Հնախօսութիւն Հայաստանի աշխարհաբառ. երես 216. տպեալ 'ի Աննատիկ յամի 1855):

Ահա մեր գրած խնդրոյ ապացոյցք. թէ և կարող էինք շատ վկայութիւններ ևս բերել 'ի գրագիտաց և 'ի պատմաբանից ևս, բայց մեր առասպել գրելու պարասպմունքը աւելի է մեզ հարկաւոր քան մի պատմագիտի սխալանքը ուղղելով օրեր անցնել:

Բայց զարմանալին այս է մեզ և ամենայն իրաւաբան ընթերցողաց, որ Արեւնեանցը մեր Անուշաւանայ վրա իւր բարեմիտ կրիտիկան գրելու՝ պատճառը այս ցոյց կտայ, թէ

*) Տես և զգրեալն 'ի սոյն միտս՝ 'ի Պատմ. նոյն եկեղ. որ կայ 'ի վերջն Արքազան Պատմ. տպելոյ 'ի նոյն մայրաքաղաքի յամին 1832. յէջ 80:

մենք մեհնահան պատմութեանց կորուստը (որպէս թէ ոչ մէկը գրած չլինէր) մեր սուրբ Առաւորչի վրա դնելով, զըպարտել ենք նրան:

Արդ եթէ ճշմարտապէս այս է եղել իր բանադատութեան պատճառը, կտեսնի ապաքէն իմաստունը, որ այս խնդիրը վերը նշանակած գրադէտների առաջինը որ Հայոց եկեղեցւոյն արժանաւոր եպիսկոպոսաց մինն էր, Անուշաւանէն քսան տարի յառաջ հրատարակեց զայն. երկրորդն էլ չորս տարի յառաջ ազգային դպրոցների համար ապագրած հնախօսութեան մէջ. ուստից վեց տարի յառաջ Տիխիսի մէջ միայն բանագէտ էր Աարենեանցը, ինչո՞ւ ուրեմն այս իր մերժած փաստի վրա բանադատութիւն չի դրեց մէկի դէմ քսան տարի յառաջ, զոր եկեղեցական պատմութեան մէջ հրատարակեց. և միւսի դէմ, զոր վեց տարի յառաջ ազգային դպրոցների մէջ ուսուցանելու համար տպեց:

Այս գրադէտները մեզանից յառաջ արին այն զըպարտութիւնը մեր սուրբ Առաւորչու վրա, զոր ոչ Ագաթանգեղոս և ոչ Օննոր դրեցին. և սակայն ո՞ւր էր Աարենեանցը: Անկեք թէ քսան տարի յառաջ չկար. բայց տասը տարի յառաջ միայն բանագէտ էր Տիխիսի մէջ. վասն էր ապաքէն իր մերժած խնդրոյն դէմ ախոյեան դուրս չեկաւ. — յիրաւի որ այն օրից (Աստուածաբանութեան Մազիստրոսի բողոքելու օրից) մինչև ցայսօր մեր ասածին պէս՝ պապանձեցրել էին խեղճին: — Այս էլ մեծ ապացուցութիւն չէ՞ Աարենեանցին մեր Անուշաւանայ դէմ ատելութիւն ունեւոյն:

Բայց թող իմանայ Աարենեանցը որ մենք որքան որ գրադիտաց գրածը վերը նշանակեցինք, այն մեր գրածին

ապացուցութեան համար միայն է. (ի հարկէ այն գրա-
դէաները եթէ լինէին Աարենեանցի չափ իմաստուն մար-
դիկ, մենք էլ չէինք ընդունել). այսու ամենայնիւ մենք
չլամտութեամբ իր նման նոցա գրուածքը յամառութեամբ
չենք բռնիլ ու կենալ. երբոր խնդիրը լինի պատմաբանից
գրելու կամ չգրելու համար, այն ժամանակը կտեսնի զմեզ
և քան զինքը հաւատարիմ մեր սուրբ Առսաւորչին որ
պաշտելի է մեզ :

Այլ որովհետեւ ամէն ուշի ուշով ընթերցողի յառաջը
հանդիպած ժամանակին այն առասպելները կամ թէ նախ-
նի հայկազանց զործոց պատմութեան հիմունքը, արդարեւ
միտքը չյազենալով, թէ նոցա խրթնութեան և թէ նոցա
ծածուկ միտքը անդիտելի մնալուն համար, յորոց շատը
ծերունի պատմաբանը յերգոց վիպասանաց է առել. (Թ
Գեր+. Ծ). իբրև արդարև ազգ՝ այս պատմաբանական պա-
կասութեան ցաւը կզգայ. ինչպէս և մենք մեր սրտի զգա-
ցած լոկ ցաւը յայտնել ենք: Աթէ Աարենեանցը այս ա-
ռասպելները կարդացել ու այս պակասութեան ցաւը չի ըզ-
գացել, ուրեմն մարդկային սրտի զգացմանը հաղորդ չէ՛ նա:

Աթէ լինէին մեհենական պատմութիւնքը, արդարև
Աորենացւոյ յիշած առասպելները լաւապէս կ'բացատրէին,
որովհետեւ մեհենական պատմութիւնքը մեր թագաւորաց
զործքերը ևս կ'պարունակէին իւրեանց մէջ, և ոչ թէ Աա-
րենեանցի հասկացած՝ «միայն սուտ աստուածների ծի-
սից, արարողութեանց տօնական հանդէսների տօնացոյց
էին» (զուցէ՛ Աարենեանցը տասը տարի յառաջ իր գրած
օրացոյցները այս տօնացոյցի վրա կ'շինէր), զոր ահա Աոր-
ենացւոյ վիպութեամբ հետեւալ հերքումների մէջը ցոյց
կտանք:

Բ. «Խորենացին ասումէ որ մեր ազգի պատմութիւնը գրելոյ ոչ ոք
«հոգ չի տարաւ. ուրեմն ի՞նչ էին Ղուսաւորչի փշացրած մեհե-
«նական պատմութիւնքը» (Էր. Կր. 821):

Մեր իմաստունը Խորենացւոյ այս խօսքէն. «Օ, որ և
ոչ մի ոք ՚ի նոցանէ (ի թագաւորաց մերոց) պէտ յանձին
կալաւ մատենագրել», կարծիք կանէ թէ մեր ազգի պատ-
մութիւնը չէր մատենագրուած թէ հայկազանց և թէ Ար-
շակունեաց ժամանակ. ուստի և այս իր թիւր կարծիքով
ծերունի պատմաբանի գրածը կ'վատահանայ փոխել. կամ
թէ իր իսկ բռնովը ասենք՝ Խորենացւոյ խօսքը աղճատե-
լով, ինքն էլ բոլոր բանագիտաց և պատմագէտ ուսում-
նականաց աչքերը կապել կուզէ:

Ազդարշակայ թուղթը առ Արշակ, որով կուղարկէ
զՄար Աբաս Աատինայ՝ այոց պատմութիւնը որոնել «Աի-
նուէի դիւանին մէջ, Կարենեանցը միայն յառաջ բերելով,
ծերունի պատմաբանի գրածը կ'թողու, զոր նա անմիջա-
պէս թղթէն ետքը կ'պատմէ այսպէս. «Աւ խուզեալ նորա
(Մար Աբասայ) զամենայն մատեանսն, գտանէ զմատեան
մի հելլէն գրով... յայսմ մատենէ Մար Աբաս Աատինայ
զմերոյ ազգիս միայն հանեալ զպատմութի հաւաստի, բերէ
առ Աբբայ ՚ի Մծբին յոյն և ասորի գրով» (Կ. Գ. Էր. 9):

Խորենացին որ Մար Աբասայ այս պատմագրութիւնը
անձամբ կարդացել, և «ի նոյն մատենէ սկսեալ ասացից»
կգրէ նոյն զլիսի մէջ, սա կվկայէ որ «յայսմ մատենէ» մեր
ազգի հաւաստի պատմութիւնը միայն հանեց ու բերեց
Մար Աբաս:

Իսկ Կարենեանցը Խորենացւոյ այս ճշմարիտ վկայու-
թիւնը խարդախելով, այսպէս կ'գրէ. «Մորանից (յայս մա-

աննէ) քաղուժէ շայոց ազգի և աշխարհքի վերաբերեալ
անցքերը՝ :

Այս մէկ տողի մէջ, «յայսմ մատենէ զմերոյ ազգիս
միայն հանեալ զպատմութիւն հաւաստի» երբ որ Աարե-
նեանցը հանեալ բառը փոխելով՝ «աղո՞՞նէ կ'զնէ. պատմա-
բեան տեղ՝ անցեցը, և երկու բառ ևս իրանից աշխարհքի
վերաբերեալ կաւելցնէ, արդեօք ի՞նքը անհաւատարիմ կլի-
նի Խորենացւոյն, և այսպէս մեր ազգի հարազատ պատ-
մութիւնը կ'ստորդախէ, թէ մենք կլինինք զըզարտիչ մեր
սուրբ Առաւորչուն՝ մեզանից շատ յառաջ և շատերի
զրուածքը կրկնելով: Այսպիսի անհաւատարիմ գրիչները
պատճառ եղան, որ նախնեաց ձեռագիր մատենաները իրենց
բնագրի հարազատութիւնը չունին այժմ:

Խորենացւոյ պատմութենէն շայոց ազգի պատմութիւր
կերկրորդին մեզ Յովհան. Վաթուղիկոս պատմաբան և հ.
Միք. Չամչեան, թող զբազումս, և կէտ անգամ չեն վըս-
տահանալ փոխելու կամ իրանցից յաւելցնելու: Աարե-
նեանցի պէս մարդը միայն՝ հոգեորականաց միսը ծամելու
պատճառ գտնելու համար՝ ահա այս ձամբան ընտրել է
իրեն, պատմութեանց միտքը աղաւաղել. եղած բառը փո-
խել, չեղածը յաւելցնել. ինքը զինքը կենդանի իմաստու-
թիւն քարոզել, և անդատապարտ մնալ:

Իմաստունը կարծել է թէ ինչպէս որ Խորենացին Մար
Աբասեան, յունական և մեհենական պատմութիւններէ
քաղելով, շայոց ազգի պատմութիւնը շինեց, այսպէս էլ
Մար Աբաս Վինուէի զրատան բոլոր մատենաներէն քա-
ղեց, ու շայոց ազգի պատմութիւնը շինեց, բայց այսպէս
չէ, Խորենացւոյ մէջ ինքն ևս կարդացել է. «Ալ խուզեալ
նորա զամենայն մատենանս, գտանէ մատեն մի հելէն զը-

րով՝ սորա վերնագիրն անգամ զանց չի առնել Ատրենացին յիշելու. յորոյ վերայ էր, ասէ, վերնագիր այսպիսի. — «Այս մատեան հրամանաւ Աղեքսանդրի ՚ի քաղղէացւոց քարբառոյ փոխեալ ՚ի յոյն՝ որ ունի զբուն հնոց և զնախնեացն բանս՝, յայսմ մատենէ կ'վկայէ, Մար Աբաս Ատաինայ զմերոյ ազգիս միայն հանեալ զպատմութի հաւաստի «Ո՛ր է այս բանի մէջ +աղել. ո՛ր է և աշխարհ+ի վերաբերեալ անց+երբ. զորոնք մեր իմաստունը մին կ'փոխէ և երկուքը կ'յաւելցնէ: Աթէ +աղել և հանել բառերը իրարից զանազանել չի կարող, նոր քերականութիւն սորվողներին յանձնէ, ինքը մոռացել է զայն:

Ճիմա իմաստունի այս սխալն էլ ուղղենք որ առանց տեղեկութիւն առնելու Ատրենացիէն՝ գրել է. «Ատրենացին ասումէ որ մեր ազգի պատմութիւնը գրելոյ ոչ ոք հոգ չտարաւ. ուրեմն ի՞նչ էին Առասաւորչի փչացրած մեհնահան պատմութիւնքը. չեղած բանը փչացնել կարելի՞ է արդեօք՝:

Այս հարցման միջի ժամանակազրական սխալը թող տալով, նախ ասենք. եթէ Ատրենեանցը արդարեւ պատմաբանական քանքար ունենար, իբրև բանագէտ պիտի հասկանար, որ մեր հայկազունքը Ատրեստանի հետ յարաբերութիւն ունիլով առաւելապէս Արամայ օրէն, անշուշտ նոցա գործակալներն էլ որ կ'լինէին ՚ի ճայաստան, կ'գրէին նոցա գործոց պատմութիւնը. թող զայս, և երգք վկայասանաց ճայաստանի, ինչպէս շատերը կը կարծեն, արդէն ազգային պատմութեան տեղ կը բռնէին. որպէս ահա վէպք հնոյն ճայաստանին գրող արդոյ հեղինակը կը կարծէ ՚ի բանից Ատրենացւոյն որ «Արդն վկայասանաց թերևս ամբողջ և ընդարձակ բանաստեղծութիւն էր, յորում ՚ի հը-

նոցն մերոց աւանդեալ լինէր պատմութիւն թագաւորաց
Հայոց՝ և Արդոց վիպասանաց համար Խորենացւոյ վկա-
յութիւնները յառաջ բերելէն ետքը, կ'հետեւացնէ. «Այա
ուրեմն բաց 'ի վկայութենէ քաղղէական մատենին, ուստի
հանեալ էր Մար Աբաս զնախկին պատմութիւն ազգիս, և
որոշակի այս յիշատակութիւն մատենագրին մերոյ զլինե-
թիւն ազգային պատմական երգոց ակն յանդիման ցուցա-
նէ» (Ա. էպք հնոյն Հայաստանի (Եր. 15. 16):

Իսկ Աղարշակ որ կ'զրէ. «զի ոչ կարգ ինչ լեալ աստ
յայանի» ուստի կառնու և Խորենացին «ոչ ոք 'ի նոցանէ
պէտ յանձին կալաւ մատենագրել» ոչ թէ հայկազանց պատ-
մութիւր գրած չէր լինել ժամանակին. այլ թէ իր ժամանա-
կին՝ հայկազանց պատմութիւր 'ի Հայաստան չկար, ինչպէս
և «ոչ մեհենից պաշտամունք»: Աւարդարեւ չէր լինիլ վասն
զի Մակեդոնացւոյ պէս պատմուեց հետամուտ թագաւորը
որ կը հրամայէ բոլոր քաղղէարէն գրեանքը յոյն գրով գրել
և «Սինուէի արքունի դիւանին մէջ պահել, Հայաստանի
մէջ էլ, որում տիրեց պատերազմով, ինչո՞ւ կ'թողար պատ-
մական մատեան մնալու. բայց Արդք վիպասանաց անշուշտ
կային գրեթէ Հայկայ և Արամայ ժամանակէն. ինչպէս
մեր քերթողահայրն էլ Շամիրամայ վախճանի պատմու-
թիւնը Արդոց վիպասանաց կառնու և կ'հաղորդէ մեզ:
Այս այսմ դարձեալ արդոյ վիպասանն հնոյն Հայաս-
տանի. «Արոյիշեալ պատմութիւնն (Շամիրամայ) թէև
քերթողահայրն յառաջ բերեալ ասէ 'ի գիրս Մար Աբասայ
'ի քաղղէական մատենից, սակայն ըստ մերումն կարծեաց
չեն անխառն 'ի հայ զըուցաց և աւանդութեանց: Մի՛ զի
մատենագիրն մեր ինքնին վկայէ այսմ հատուածովքս քա-
ղղովք յերգոց վիպասանաց: Աւերկրորդ՝ զի որպէս Մար

Աբաս խոստովան լինի, յիշեալն 'ի նմանէ քաղղեական մա-
տեան պարունակէր յինքեան նա և զերգս զուսանականին
աշխարհին շայոց՝ (Խոր. Թ. Պիլ. ԺԴ): Վարձեալ նա.
„Եթէ արդարև անխմաստասէրք էին հարքն մեր՝ ըստ ա-
սից Խորենացւոյ, որոց և չեղև բնաւ փոյթ զյիշատակու-
թիւն անցելոց զրով աւանդել, ուստի՛ ապա առեալ հեղի-
նակ յիշեալ քաղղէացի մատենին և զմերոցն պատմութիւն
շարէ 'ի կարգս բանից հնոց և նախնեաց. — յայտէ եթէ
յերգոց վիպասանաց: Այլ ամենայն յերգոց վիպասա-
նաց քաղեալ երևի և մուծեալ 'ի քաղղէացի մատեանն,
ուստի հանեալէ Սար Աբաս զպատմութիւն շայոց՝ (Էջ.
80, 77, 12, 13): Եթէ Վարենեանցը իբրև բանադէտ այս
բաներին զիտութիւն չունի, ի՞նչ պարծանք ուրեմն իր բա-
նագատութիւն զրելը. — բայց եթէ Վառենկէն վճարումն
առնելու:

Ահա ՝ «Ոչ ոք 'ի նոցանէ պէտ յանձին կալաւ մատե-
նագրելը՝ պարզուից. զոր Խորենացին հայկազանց թաղա-
ւորաց համար կ'զրէ, ինչպէս և ՝ զանխմաստասէր բարս
առաջնոցն մերոց նախնեաց ՝ կ'բամբասէ, Վարենեանցը՝
հայկազանց ժամանակէն զրեթէ Արշակունեաց ժամանակն
անցնելով, որպէս թէ Ղուսաւորչի ժամանակի մարդոց
համար ասած լինէր Խորենացին թէ՛ «Ոչ ոք 'ի նոցանէ պէտ
յանձին կալաւ մատենագրել», մեհնական պատմութեանց
լինելը ուրանալէն ետքը, կը հարցնէ էլ ՝ «ուրեմն ի՞նչ էին
Ղուսաւորչու փչացրած մեհնական պատմութիւնքը» . —
Ահա փչացրածն էլ:

Աղարշակայ թէ որ ՝ կամ եղև զիտել թէ ոյք և ոյ-
պիսի արք տիրեալ են 'ի վերայ աշխարհիս շայոց մինչե-
ցնա (Թ. Պիլ. ԺԵ) . և հոգ տարաւ Սար Աբասայ ձեռքով

Հայոց ազգի պատմութիւնը Նինուէի գրատանէն հանել
տալու և յարքունիս զգուշութեամբ պահելու, հարկաւ նա
իւր ժամանակի ազգային պատմութիւն էլ զրել կտար. բա-
ւականէ որ Խորենացին իւր պատմագրութիւն կամբողջացնէ
Մար Աբասէն ետքը եղող պատմագիրներէն. զորոնք ինքը
կարգաւ կ'յիշէ մինչև Ագաթանգեղոս. ուր որ ընթերցողք
պարզ աչքով կ'տեսնեն այն պատմագիրները, որոց

Մէկը իր գրած պատմութիւնը կառնու Ադեսիոյ դիւա-
նէն, որ Մծբինէն այն տեղ փոխադրուած էր, «որ յա-
ղագս թագաւորացն մերոց պատմէր» (կգրէ Խորենացին),
և Մինոպայ Պոնտոսի մեհենական պատմութիւնէն: — Այս
մեհենական պատմութեան համար է որ կգրէ նոյնպէս Խո-
րենացին. «Մի ոք անհաւատասցի (բաց 'ի Վարենեան-
ցէն), քանզի մեզէն իսկ ականատես եղաք այն դիւանին. և
վկայ քեզ 'ի մօտոյ երաշխաւորեսցէ Ակլեսիաստէ զիրք
Աւսբի կեսարացւոյ, զորս ետ թարգմանել երանելի վար-
դապետն Մաշտոց 'ի հայ լեզու: Խնդիր արասցես 'ի Գե-
ղարքունի 'ի գաւառին Միւնեաց, և գտցես յառաջին հազ-
ներգութեանն յերեքտասաներորդ թուին. զի վկայէ յԱ-
դեսիոյ դիւանին լինել ամենայն գործոց առաջին թագա-
ւորացն մերոց մինչև ցԱբգար, և զկնի Աբգարու մինչև
ցԱրուանդ» (Է. Գեր. Ժ):

Արկրորդն Աղիւմայ քուրմ շանւոյ կամ Անւոյ զրող
մեհենական պատմութեանց. ուստի Խորենացին կառնու
Ին Արտաշեսի և Արուանդայ երկրորդի և Արուազայ
գործքերը և այլոց. և կգրէ սորա համար. «Աւ զայս մեզ
ստուգապէս պատմէ Աղիւմայ քուրմ շանւոյ, զրող մեհե-
նական պատմութեանց, և զայլ բազում գործս զորս տակ
կայ մեզ առաջի» (Է. Գեր. ԻԷ):

Երրորդն է Ռարդաճան կամ Ռարդեզան Աղեասցի,
Հայաստանի ամուրն Անուոյ մեհենական պատմութենէն
Հայոց թագաւորաց գործքերը պատմագրողը ուստի կառ-
նու Խորենացին Արտաւազդայ թագաւորութենէն մինչև
Աղարշակայ մահը. և կիկայէ թէ, «յայսմ պատմութենէ
առեալ մեր երկրորդեցաք քեզ 'ի թագաւորութենէն Ար-
տաւազդայ մինչև յարձանն Խոսրովու» (Է. Գեր+. ԿԷ):
Սորա համար ևս այսպէս կգրէ. «Օրուցէ մեզ Ռարդա-
ճան որ Աղեսիայ. քանզի նա յաւուրս Անտոնինոսի վերջ-
նոյ երևեցաւ պատմագրող... վասն զի եկն նա այսր ('ի
Հայս)... եմուտ նա յամուրն Անի, և ընթերցեալ զմեհե-
նական պատմութիւնն, յորում և զգործս թագաւորացն,
յաւելլով և որ ինչ առ իւրեաւն... յորում պատմէ 'ի
մեհենիցն պաշտամանց, վերջին Տիգրանայ արքայի Հայոց
պատուեալ զգերեզման եղբօրն իւրոյ Մաժանայ քրմապի-
տի 'ի Ռագնացն աւանի» (Է. Գեր+. ԿԷ):

Ահա այսպէս մեր երջանիկ պատմաբանը Աղարշակէն
ետքը մինչև Աուսաւորչի ժամանակ յանուանէ նշանակե-
լով մեհենական պատմութիւն գրողները, մանաւանդ մե-
հենական պատմութիւնքը Հայաստանի մեհենից մէջ, ցոյց
կտայ որ Արշակունի թագաւորաց գործքերն էլ ըստ մեծի
մասին ինքը այն մատեաններէն առել է. ցոյց կտայ նոյն-
պէս թէ այն ամէն մեհենական պատմութիւնքն էլ մեհե-
նից մէջ կ'պահուէին, մինչև անգամ Աւսերի ժամանակա-
գիրն էլ վկայ կը կոչէ: Իսկ Աարենեանցը իր ասածի մէջ
ահագին ժամանակագրական սխալն անգամ չի տեսնելով,
որպէս թէ Աղարշակ և Աուսաւորիչ ժամանակակից մար-
դիկ լինէին. միանգամայն Խորենացւոյ հարազատ պատ-
մագրութիւնը, այն պատմագրութիւնը որ ըստ իւր գրա-

ծին՝ «օտար ազգաց անգամ պատկառելի եղած է՝ բոլորովին ուրանալու չափ ակն յայտնի առ թան հարկանելով, և այս ամէն իր սխալանացը պատասխանատու չլինելու պայմանաւ, ազգային պատմագրութեան էլ հակառակ կվստահանայ հարցնելու «ուրեմն ի՞նչ էին Ղուսաւորչու փրչացրած մեհենական պատմութիւնքը»:

Ահա փչացրածը. — Հանւոյ Ողիւմպ քրմի մեհենական պատմութիւնը, յորում Արտաշէսի, Արուսեակայ, և նոցա ժամանակակից պատմութիւնքը: — Ամուրն Անուոյ մեհենական պատմութիւնը, յորում թագաւորաց զործքերը, և ի թագաւորութենէն Արտաւազդայ մինչև յարձանն Արտարովու. և այլ և այլ մեհենական պատմութիւնք, որոնք զուցէ անձանօթ մնացած էին թերևս: — Այսպիսի եղած մեհենական պատմութիւնները չէր փչացրածը արդիօք:

Ահա այսպէս մեր իմաստուն պատմագէտը որ մեր Անուշաւանը դատելու բանագիտաց ատեանը կնկրկայացնէր, այժմ ինքը որ ատենի մէջ կուզէ որ իր ժամանադրական և պատմական սխալները դատապարտուին. — ողևորականաց զրուածքը իր նման աշխարհականի դատաստանի տակ չէր ընկած՝ ինքը ձգէց... իր զրուածքը հողևորականի դատաստանի տակ ընկնելու փորձն էլ թող այս առաջին անգամն առնու: — Մենք դառնանք երրորդ հարցմանը:

Գ. «Գիցուք թէ սուրբ Ղուսաւորիչը մեհեանները կործանելով, նոցա մէջի գրեանքը ևս փչացրուց. բայց ի՞նչ էին այն գրեանքը, «եթէ ոչ քուրմերի յօրինած իրանց սուտ աստուածների ձիսից, արարողութեանց տօնական հանգէսների Տօնացոյց» (Էր. «ԿՆ. 821):

Արեւնեանցի այս երրորդ հարցմանց սխալն էլ տեսնեն ընթերցողք և հաւաստի առնեն Արեւնացւոյ վերը կարգաւ

դրուած պայծառ վկայութիւններէն՝ թէ ի՞նչ էին այն
զրեանքը, բայց կարծեմ՝ Աւրացողին՝ քանի մի անդամ
ճշմարտութիւնը կրկնելը հազիւ ազդուութիւն կանէ:

Ի՞նչ էին զրեանքը: — Ահա ցոյց առնինք, շայտց թա-
ղաւորաց գործքերը, յորոց Խորենացին շայտց ազգի պատ-
մութիւնը կ'յօրինէ, որոց մէջն էին

ա. Արշակունեաց առաջին Արտաշեսի թագաւորութե-
նէն, (ուր որ կ'սպառնին բանք Մար Աբասայ) մինչև Աբ-
ղարու թագաւորելը, ինչպէս կ'ակնարկէ Խորենացին, բո-
լոր թագաւորաց գործքերը՝ Մծբինէն Աղեսիա փոխադ-
րուած մատենից մէջ. (Աբղար թագաւորի ձեռքով, կոչու-
ցեալ մատենանք մեհենից վարժարանին) (Թ. Գեւ. ԵԷ): Եւ
Մինոպայ Պոնտոսի մեհենական պատմութեան մէջ. (զոր
Յոյնք Աղեսիոյ տիրելովը բերին անդ) (Թ. Գեւ. ԵԸ). յո-
րոց առնելով Ափրիկանոս ժամանակագիր, սորա հինգե-
րորդ գրքէն կերկրորդէ մեզ Խորենացին, որի համար և
կ'զրէ. «Մի ոք անհաւատացի, քանզի մեզէն իսկ ահա-
նատես եղաք»... ինչպէս վերը գրեցինք:

բ. Աբղարու գործքերը մինչև Սանատրկոյ մահը՝ Ալե-
րուբնայ պատմագրի մէջ. «Ալերուբնայ որդի Ափշաղարայ
դպրի զրեաց զամենայն գործս որ ինչ յաւուրս Աբղարու
և Սանատրկոյ, և եղ'ի դիւանին Աղեսիոյ» (Թ. Գեւ. ԵԹ):

գ. Արկրորդն Արուանդայ և Արտաշեսի երկրորդի, լնդ
որս և Արուազայ քրմապետի գործքերը և վերջնոյ մահը՝
Անուոյ Ողիւմս քուրմի մեհենական պատմութեան մէջ
մինչև նոյն Արտաշեսի մահը, որի վկայութիւնը վերը գր-
րինք նոյնպէս: Եւ

դ. Արաւազդայ, Տիրանայ և այլոց և վերջնոյն Տիգ-
րանայ գործքերը՝ մինչև մեծն Խոսրովու թագաւորելը՝

Նարդաժան Աղեսացւոյ Պատմագրութեան մէջ. որ ինչ-
պէս վերը դրինք, յիշեալ թագաւորաց գործքերը հանել
էր Անուոյ մեհնական պատմութիւնէն. այսպէս և մեհնից
պաշտամունքն էլ կերեւին դարձեալ ազգային հետաքրքր-
րական պատմութիւն, և ոչ թէ «սուա աստուածների
ծիսից, արարողութեանց տնական հանդէսների տօնա-
ցոյց» . «յորում, Անուոյ մեհնական պատմութեան մէջ, կը
զրէ Խորենացին, պատմէ 'ի մեհնիցն պաշտամանց, վեր-
ջին Տիգրանայ արքայի Հայոց պատուեալ զգերեզման եղ-
բօրն իւրոյ Մաժանայ քրմապետի 'ի Նազնացն աւանի՝ որ
'ի Նազրեանդ գաւառի, բազին 'ի վերայ գերեզմանին շի-
նեալ՝ զի 'ի զոհիցն ամենայն անցաւորք վայելեցին և ըն-
դունիցին հիւրք երեկօթիւք, յորում և զկնի Աղաբարշ
տօն աշխարհախումբ կարգեաց 'ի սկզբան ամի նորոյ 'ի մու-
արն նաւասարդի» :

Ահա Արևնեանցի հասկացած աստուածական հանդէսներէ
ասացեալ մեհնական պատմութիւնքը տ'սանք,
որ նոյն իսկ մեր ազգային պատմութիւնը կարունակին .
նոյն իսկ մեր ազգային հին ու կռապաշտական աւանդու-
թեանց սկզբունքը կ'ամփոփեն . որպիսի Աղաբարշայ նաւա-
սարդի ամսամտում նոր տարւոյ աշխարհախումբ տօն կար-
դելը : Ասն զի եթէ մեհնական պատմութիւնքը ազգային
պատմութեան յոյս կտային մեր ասածին պէս, մեհնական
պաշտամանց պատմութիւնքն էլ եթէ մնային, մեր ազ-
գային բանաստեղծութեանը մեծապէս կնպաստէին, ինչ-
պէս այսօր Յունացը . ուր թէ՛ և մեր ազգի կռապաշտա-
կան դարուց ազգային քաղաքական և կրօնական հանդէս-
ների վրա բաւական ծանօթութիւն կունենայինք . և մեր
զրականութիւնը այն աստիճանի արժէք կունենար այսօր

լուսաւորեալ Աւրոպայի յառաջը, որոյ մեծութիւնը դեռ
այսուհետեւ պիտի ճանաչէ Վարենեանցը գուցէ իր կեան-
քէն ետեւ: — Ա՛հա՛ որպիսի ցաւ չէ ազգային զրականու-
թեան այս պակասութիւնը. զոր Վարենեանցը միայն չի
զգալ, որովհետեւ մարդկային սրտի այս զգացմանը հաղորդ
չէ նա:

Այսքան ապացուցութենէն ետքը՝ մեր ազգային արդի
մատենագիրներին ևս հարցնենք, թէ նոքա ի՞նչ կ'հասկա-
նան մեհենական պատմութիւնքը, արդեօք տօնական հան-
դէսների տօնացոյց կը հասկանան՝ Վարենեանցի նման, ե-
թէ ազգային պատմութիւն կ'ճանաչեն զայն՝ մեր Խորե-
նացւոյ հետ: — Ա՛հաւասիկ **Հեղինակն** հնախօսութեան
Հայաստանի.

«Մեհենական կոչեցաւ, ասէ, առ Խորենացւոյն միւս
զրատունն, ո՛չ զի ՚ի նմա պահեալ լինէին մատենաք մեհե-
նական պատմութեանց, կամ իւրեանց սնտոի պաշտամանց
դից... այլ սակս ՚ի մեհեանս պահեալ լինելոյ զրեանց՝ մա-
նաւանդ յիշատակարանաց և պատմութեանց. մի՛ զի այն
զրեանք իբր սրբազան իմն համարեալք, արժանի դատէին
՚ի մեհեանս մնալոյ. և երկրորդ՝ սակս ապահովութեան. զի
քուրմք նոցա որպէս պահէին զայլ անօթս և զգանձս մեհե-
նին, սոյնպէս և զզրեանս՝ նոցա յանձնէին պահել որպէս
զպատուական անօթս... մանաւանդ թէ նոյն իսկ քահա-
նայից կամ քրմաց հեթանոսաց թուի լինել գործ՝ զանցս
ժամանակի իւրեանց և զթագաւորացն ՚ի զիր արձանացու-
ցանել. զորոյ զյիշատակ ինչ գտանեմք հարեանցի իմն նը-
շանահեալ առ Խորենացւոյն, որ վասն գործոց ՚ն Ա՛ր-
տաշիսի արքայի ՚ի վկայութիւն կոչէ զպատմագրութիւնն
արարեալ Աղիւմայ քրմին. թէպէտև զգիրն կոչէ **Ռեհենա-**

հան պատմութիւն... Աթէ մեհենական պատմութիւնն լինէր
պատմութիւն դից իւրեանց և մեհենից և եթ, ոչ գրեալ
լինէին 'ի նմա և գործք Արտաշիսի թագաւորին մերոյ :
Օայս առաւել ևս յայտ առնէ նոյն մատենագիր (Է. Գեր. 4.
էլ), թէ 'ի մեհենական պատմութեան երկոքին ևս պատ-
մեալ լինէին, այսինքն թէ վասն մեհենական պաշտամանց
և թէ վասն գործոց թագաւորաց մերոց. զի 'ի գրելն վասն
Նարդաճանայ՝ ասէ, «Ամուտ յամուրն յԱնի, և ընթեր-
ցեալ զմեհենական պատմութիւնն, յորում և զգործս
թագաւորացն» (Հնախօս. Հայտ. հաս. Գ. էր. 94. 95) :

Այս տեղ ևս մեր զարմանքը յայտնենք. Վարենեանցը
որ մեհենական պատմութիւնքը կ'իմանայ «Քուրմերի յօ-
րինաճ իրենց սուտ աստուածների ծիսից, արարողութեց
տօնական հանդէսների Տօնացոյց» ('ի հարկէ Վորենաց-
ւոյ ճշմարտութիւնը ուրացողին՝ ի՞նչ ներգործութիւն կա-
նէ արդի մատենագրաց ճշմարտութիւնը). Հնախօսութե
հեղինակը Վորենացիէն առնելով, պարզ կ'ճանաչէ զայն՝
մեր թագաւորաց գործոց պատմութիւնը միանգամայն.
վասն որոյ և կգրէ. «Աթէ մեհենական պատմութիւնն լի-
նէր պատմութիւն դից իւրեանց և մեհենից և եթ, ոչ գր-
րեալ լինէին 'ի նմա գործք Արտաշիսի թագաւորին մերոյ» :

Պատճառը ի՞նչ է ուրեմն որ Վարենեանցը մինչև ցայ-
սօր իր պաշտած կարծեացը դէմ զրոգին վրա կրիտիկայ չի
գրեց. — իր ստութիւնը և սխալանքը. կամ թէ տասը տա-
րիէն յառաջ կրիտիկայ գրելու շնորհք չունէր :

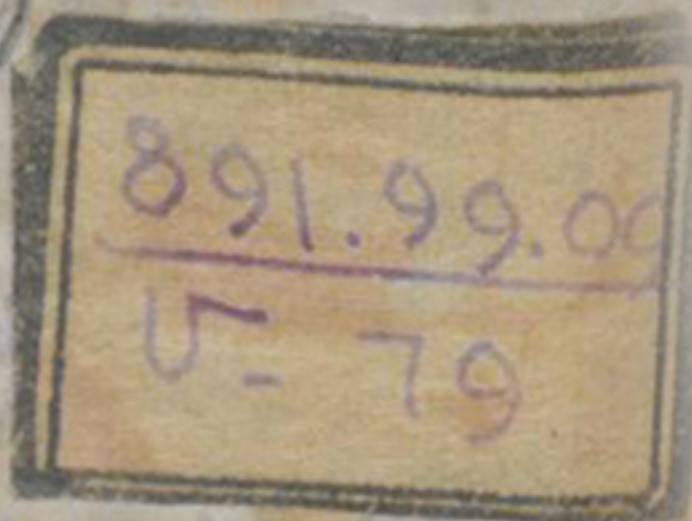
Ի՞նչ և իցէ, մեր պարտքն է՝ մեր բանագատի այսքան
ստութիւնները հերքելէն ու սխալանքները մի առ մի նշա-
նակելէն ետքը, մեր Անուշաւանայ մնացեալ՝ երեսով նշա-
նակած՝ յօդուածների հերքումն էլ յետ այսորիկ առան-

ձին հատուածով տող առ տող զրել. բայց նոյն առանձին
հատուածը զրելու համար էլ նախընթացաբար զայս ա-
սելով կնքենք մեր խօսքը:

Վարենեանցը Խորենացւոյ պատմագրութեան վրա որ
այսքան սխալ տեղեկութիւն ունի, որ իր սիրած զիրքն է
և իր կեանքէն զրեթէ շատ յառաջ տպուած, նա մեր
Վ իպասանութենէն ի՞նչ սխալ պիտի գտած լինի, զորն
որ չի սիրել, ուստի և չէ կարդացել. վասն զի նա Վ իպա-
սանութիւն կարդալու սէր չունի. (տէ՛ս 814 էրէ՛ս. Վ.Ն.):
Եթէ Վարենեանցի սիրած ու կարդացած զրքի սխալները
այսչափ. ապա չսիրած ու չի կարդացածի սխալները ո՞ր-
չափ ևս առաւել. ո՞րչափ և մեզ տարապարտ աշխատու-
թեան առիթ, մանաւանդ թէ կորուստ ժամանակի այլ կա-
րևոր աշխատութեան:

Վիպասանութեան ԱՔԷԼ Արեւելահայոս:

Դ 21 Յունուարի
1863 ամի.
Դ Ս. Էջմիածին:

Дозволено Цензурою 16-го Апрелья 1863-го года въ С.-Петербургѣ.
Печатано въ Москвѣ въ Университетской Типографіи (Каткова и К^о).

21282

12013

